

GREACA COMUNĂ – VEHICUL AL CONCEPTELOR CREȘTINE

Maria-Cristina TRUȘCĂ

Universitatea din Craiova

maria_cristina_trusca@yahoo.com

The Common Greek as Vehicle of Christian Concepts

The main goal of this study is an analysis of the historical, socio-cultural determinants (the emergence of Christianity) and of the linguistic mechanisms that triggered the lexicalizing process of new concepts. I will investigate how the profile of the *Koiné* Greek language is configured in the context of the sacred, Old- / New-Testament literature, evaluating the *biblical Greek* concept in light of recent philological research. An important aspect of this approach will be the incursion into the high register of patristic discourse, the archaizing Greek of the Fathers of the Church being related to the classical tendencies promoted by the Atticist diglossic movement.

Keywords: *ancient Koiné Greek; Atticism; Christian concepts; language dynamics; code-switching.*

Context istoric postclasic

Greaca *koiné*, asociată contextului politic și socio-cultural al Antichității postclasice, poate fi socotită obiectivare a unei aserțiuni vehiculate în spațiul filosofiei limbajului, aceea că o limbă nu este meta-istorică. De altfel, în privința factorilor extralingvistici care „au contribuit la conturarea fizionomiei specifice a limbii grecești, determinându-i o fascinantă metamorfoză” (Bechet 2012: 130), *grammatici non certant*. Sunt cu toții de acord în privința fixării unor limite istorice relative: *koiné* fiind varianta comună a elinei, scrise și vorbite începând cu secolul al IV-lea a. Chr., până în perioada bizantină, în contextul politicii hegemonice macedono-romane: «la *koiné* est une langue de civilisation qui s’est constituée vers le temps où commence l’influence macédonienne et qui a duré pendant tout l’empire romaine et jusque dans la période byzantine.» (Meillet 1920: 181).

Un alt punct de convergență a opiniilor are în vedere procesul genezic al limbii comune, dublat de cel al difuziunii ei universaliste, ambele determinate de circumstanțe istorice. Crearea confederațiilor simahice, începând cu secolul V a. Chr., în cadrul cărora Atena își revendică poziția dominantă militar, politic, economic, a dus la selecția dialectului atic, grație prestigiului său cultural, ca instrument lingvistic cu statut panelenic (Palmer 1996: 176). Din aceeași perioadă datează ceea ce lingviștii numesc „marele dialect atic”: „gran atico” (Adrados 1999: 150), ‘great Attic’ (Horrocks 2010: 80), o variantă supradialectală hibridă, ionicizată, dată fiind pătrunderea în Asia Ionică a dialectului cetății Atena, formă care devine, anticipativ, predecesoarea limbii grecești comune, ‘an immediate basis of the *Koiné*’ (Crespo 2010: 130).

Un secol mai târziu, înfrângerea militară suferită de atenieni înaintea Macedoniei este consemnată paradoxal ca biruință, însă lingvistică, aticizarea suveranilor și a aristocrației macedonene fiind un factor cardinal, declanșator al dinamicii ulterioare a limbii grecești. La curtea lui Filip al II-lea se vorbea limba Atenei, mai mult, sistemul de educație era fundamentat pe studiul

clasicilor literaturii eline, marele dialect atic contemporan devenind limbă oficială a statului (Horrocks, 2010).

Perioada elenistică¹, subsecventă cuceririlor lui Alexandru Macedon, marchează o etapă de coeziune lingvistică prin impunerea imperialistă a noului dialect comun (ἡ κοινὴ διάλεκτος), inițial în scop guvernamental și administrativ, ulterior ca *lingua franca* a unui vast spațiu cultural trasat în Mediterana și în Orientul Apropiat. Anticipat de permeabilitatea izoglozelor pe harta dialectală greacă², fenomenul koinizării considerat pe bună dreptate 'a multifaced and complex reality' (Brixhe 2010: 230) are efecte profunde asupra structurii interne a limbii eline. O dată cu adoptarea dialectului atenian dincolo de granițele Atticii, prin largă sa răspândire printre vorbitori non-nativi, se înregistrează un proces de vernacularizare sau pidginizare reflectat în tendințele de simplificare și standardizare. Noul contur al limbii eline se configurează prin:

1. Modificări la nivel fonetic (restructurarea sistemului vocalic și consonantic):

- iotacism, monoftongare, deaspirare (psiloză);
- geminata atică -ττ- înlocuită de ionicul și pelenenicul -σσ- (θάλαττα, γλωττα/ θάλασσα, γλωσσα), -ρρ înlocuită de -ρς- (ἄρρην, θάρρος/ ἄρσην, θάρσος);
- al doilea element al diftongilor *au/ eu* articulat ca fricativă labio-dentală sonoră *v: av/ ev*;
- în seria oclusivelor labiale *p/ b/ p^h*, apar mutații în procesul articulator, la nivelul sonorei, trădate de abaterile de la norma ortografică regăsite în papiri și în documentele private (κατασκευάσαν/ κατασκεβάσαν, ραῦδος/ ράβδος);
- dentala aspirată -θ- înlocuită de corelativul ei sonor -δ- (οὔθεις/ οὔδεῖς, μεθεις/ μεδεῖς).

2. Sistematizarea morfo-sintactică a idiosincraziilor atice, 'pur attic flavor' (Watt 2013: 234):

- concurența substantivelor anormale cu sinonimele regulate (ναῦς – πλοῖον, οἶς – πρόβατον, ὄς – χοῖρος, ἀρήν – ἀμνός);
- înlocuirea formelor atice νεὼς, λεὼς cu cele pelenice λαός, ναός;
- generalizarea formelor previzibile cu sufixele -τερος/ -τατος, la comparativele și superlativele neregulate (θάσσων/ ταχύτερος, τάχιστος/ ταχύτατος);
- paradigma atematică împrumutată trăsături tematice δείκνυμι/ δεικνύω; verbele ἴημι, ἴστημι, τίθημι, δίδωμι rămân în uz;
- comprimarea celor trei diateze verbale; fuziunea/ confuzia perfect – aorist;
- dispariția optativului, uzitarea sa cu valoare lexicală (v. frecvența formulelor nou-testamentare μὴ γένοιτο);
- valorile locativă și instrumentală ale dativului cu prepoziția ἐν redate prin acuzativ cu εἰς, respectiv genitiv cu διὰ.

3. Achiziții ale unui număr consistent de elemente lexicale noi, prin derivare, compunere și împrumuturi:

- sufixele nominale -της, -ευτης, -ισσα, -μός, -ότης, -τήριον, -ικός și cele verbale -έω, -άζω, -ίζω fiind cele mai prolifiche.

¹ Cuprinsă convențional între anii 323 a. Chr. – moartea lui Alexandru cel Mare și 31 a. Chr. – bătălia de la Actium.

² Procesul koinizării începe o dată cu declinul dialectelor locale, epichorice în fața influenței irezistibile a limbii comune. Doricul, cel mai conservator și reticent la schimbare, subzistă până în prezent sub forma relicvei dialectului tsakonian, vorbit încă în S-E peninsulei Peloponez.

4. Mutații substanțiale în plan semantic:

Folosirea simultană a două coduri funcționale conduce în mod firesc la interferența între substratul limbii indigene (egipteană, aramaică, feniciană, limbi anatoliene) și adstratul limbii eline, ceea ce îi creează inevitabil koinei grecești un profil eterogen. Date fiind (re)sursele dialectului comun, lingviștii nu au ezitat să îl numească, *inter alia*, „versiune creolizată a dialectului attic” (Horrocks 2010: 84). Mai mult decât atât, inclusiv caracterul de limbă comună este discutabil, în condițiile variațiilor diatopice (răspândirea pe un areal plurilingv în care erau vorbite dialecte grecești alături de limbi vernaculare) și diastratice (imprimarea unei coloraturi locale ca urmare a variațiilor sociale). Lingviștii vorbesc despre un polimorfism conatural al limbii *koiné* care poate să ducă la concluzia că unitatea ei există doar la nivel abstract¹. Toate aceste tendințe reflectă însă un proces firesc în dinamica limbii eline care nu afectează, din punctul nostru de vedere, statutul său de *lingua franca*.

O limbă „vulgarizată”, „apatridă”, folosită în administrație, cultivând formulările paratactice și perifrastice, mai degrabă analitică decât sintetică, expusă uniformizărilor globaliste, dar și coloraturilor cosmopolite, pierde în mod necesar din calitățile ei estetice, din valoarea sa literară. Treptat, tradiția scrisă se delimitează de cea orală, generând nu atât două registre ale aceleiași limbi, cât două forțe antagoniste, premise ale diglosiei care a afectat instituirea unei variante standard a limbii grecești moderne. Tendințele dihotomice, polarizarea *high-level/ low-level*, apar în contextul mișcării aticiste a celei de-a doua sofistice.

Atticismul – o reîntoarcere *ad fontes*

Prima sofistcă (secolul II a. Chr.) se definește ca mișcare stilistică, limitată la școlile de retorică², date fiind preocupările estetizante ale perioadei elenistice. A doua sofistcă (secolele I-II p. Chr.) susține nu doar reîntoarcerea la canonul clasic, prin imitarea modelelor atice (Platon, Xenofon, Isocrate, Demostene), dar, într-o formă mai radicală, impune refuzul factice al uzului limbii curente. Paseismul, reflectat în emulația cu care scriitorii contemporani (Arrian, Appian, Pausanias, Longos, Lucian) imitau stilul Atenei secolului IV a. Chr., cultivând anacronic purismul lingvistic, devine apanajul elitei grecești, emblemă a noului model paideic complet. Horrocks³ identifică motivațiile psihologice ale *nostos*-ului, aticismul fiind, în esență, ‘a state of mind’ (2010: 136), o reacție la contextul globalist macedono-roman din necesitatea recuperării, consolidării și redefinirii propriei identități culturale și lingvistice eline. Grija excesivă pentru formă și stil în detrimentul conținutului a generat însă o serie de excese și anxietăți concretizate în apariția scrierilor lexicografice prescriptive, având drept scop limitarea și controlul opțiunilor de vocabular. Discreditarea formei uzuale era evidentă în etichetele pe care gramaticii le foloseau pentru a face distincția între scriitorii atici: οἱ παλαιοί („cei vechi”), οἱ πεπαιδευμένοι („cei educați”) și cei recenți: οἱ ἀμαθεῖς („inculți”), οἱ πολλοί („cei mulți”) οἱ ἀγοραῖοι („cei vulgari”)⁴. De altfel, cele

¹ „La koiné [...] no podemos concebirla como unitaria [...]. No se trata de una lengua temporalmente unitaria” (Adrados 1999: 155-62).

² Retorii Apolodor din Pergam și Dionisie din Halicarnass propun imitarea scriitorilor atici considerați modele de claritate ca reacție la stilul flamboiant, asianic al lui Teodor din Gadara.

³ Ipoteză susținută și de Adams (2013: 93); Kim (2013: 468); Adrados (1999: 93): „El aticismo fue adoptado por las clases griegas elevadas, que buscaban una seña de identidad frente a Roma y frente a las poblaciones sometidas que hablaban un griego popular”.

⁴ v. Lee (2013).

mai multe dicționare¹, îndreptare didacticiste, se organizează în jurul polarității atic – non-atic, δόκιμος – βάρβαρος, variantele arhaice acceptate fiind însoțite de corelativul lor actual, condamnat. R. Browning (1995) analizează vocabularul *Noului Testament* (secolul I, p. Chr.) din perspectiva normelor aticiste, exemplificând, printr-un studiu comparativ, modul în care gramaticii refuză consecvent limba timpului lor, propunând ca substitut o pastişă a elinei clasice.

<i>Noul Testament</i>	Phrynicos
„πάτερ, εὐχαριστῶ σοι”(„Părinte, Îți mulțumesc”), <i>Ioan</i> , 11, 41.	„Εὐχαριστεῖν οὐδεὶς τῶν δοκίμων εἶπεν, ἀλλὰ χάριν εἰδέναι”(„nimeni din cei învățați nu zice a mulțumi – <i>euharistein</i> , ci <i>harin eidenai</i> ”), <i>Egloga</i> 10.
„ἄρον τὸν κράβαττόν σου καὶ περιπάτει”(„ia-ți patul tău și umblă”), <i>Marcu</i> , 2, 9.	„Σκίμπους λέγε, ἀλλὰ μὴ κράββατος”(„spune pat – <i>skimpous</i> , nu <i>krabbatos</i> ”), <i>Egloga</i> 41.
„μακάριος ὅστις φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ θεοῦ”(„Fericit este cel ce va prânzi în împărăția lui Dumnezeu”), <i>Luca</i> , 14, 15.	„Φάγομαι βάρβαρον, λέγε οὖν ἔδομαι καὶ τοῦτο γὰρ Ἀττικόν”(„ <i>fagomai</i> – mănânc este barbar, spune însă <i>edomai</i> , căci este atic”), <i>Egloga</i> 300.
„εὖ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἦς πιστός”(„Bine, slugă bună și credincioasă, peste puține ai fost credincioasă”), <i>Matei</i> , 25, 21.	„Ἦς ἐν ἀγορᾷ σόλοικον, λέγε οὖν ἦσθα”(„ai fost – <i>es</i> este un cuvânt eronat, folosit în piață, spune însă <i>estha</i> ”), <i>Egloga</i> 118.

Comentariile lui Phrynicos pe marginea termenilor postclasici εὐχαριστεῖν, κράββατος, φάγομαι, ἦς etc., nu au în vedere ocurențele nou-testamentare. Ca și ceilalți gramatici, autorul *Eglogelor* inventariază cuvintele aflate în uz, pe care le repudiază cu pedanterie, socotindu-le erori ale unei limbi vii, negând în mod indirect dinamica ei intrinsecă. Singurul criteriu al corectitudinii verbale, potrivit noului curent, este dat de prezența sau absența elementelor lexicale într-un corpus de texte literare alcătuite cu cinci secole în urmă. Resuscitarea obsedantă a formelor defuncte atestate la scriitorii clasici devine subiect de autopersiflare, preocuparea aticiștilor fiind satirizată de Athenaios (secolul III p. Chr.) în *Δειπνοσοφίσται* (*Banchetul înțelepților*). Retorul Ulpian din Tyr, unul dintre oaspeții, îi întrerupe constant pe ceilalți vorbitori pentru a-i întreba invariabil dacă termenii folosiți sunt sau nu confirmați de antecesorii: κεῖται ἢ οὐ κεῖται, câștigându-și porecla *Κεϊτούκειτος*². În același cadru, Lucian din Samosata (sec. II p. Chr.), într-o ironie subtilă a propedeuticii meșteșugului oratoric – *Ῥητορῶν διδασκάλος*, (*Profesorul de retorică*)³ asigură

¹ *Selecțiile (Egloga)* lui Phrynicos (sec. II p. Chr.), *Lexiconul* lui Moeris – o listă cu ceea ce trebuie evitat și ceea ce poate fi folosit din scrierile autorilor clasici considerați modele de corectitudine lingvistică, *Antiaticistul* – cu autor anonim, *Onomasticon*-ul lui Iulius Polideuces.

² „[...] ῥητόρων τε ἦν ἄγχις τῶν κυνικῶν κατ’ οὐδὲν ἀπολειπομένη· ὧν κατέτρεχε μετὰ καὶ τῶν ἄλλων ὅσοι τι ἐφθέγγοντο Οὐλιανὸς ὁ Τύριος, ὃς διὰ τὰς συνεχεῖς ζητήσεις, ἃς ἀνὰ πᾶσαν ὥραν ποιεῖται ἐν ταῖς ἀγνιαῖς, περιπάτοις, βιβλιοπωλείοις, βαλανείοις, ἔσχεν ὄνομα τοῦ κυρίου διασημότερον *Κεϊτούκειτος*. οὗτος ὁ ἀνὴρ νόμον εἶχεν ἴδιον μηδενὸς ἀποτρώγειν πρὶν εἰπεῖν ‘*κεῖται ἢ οὐ κεῖται*;’ οἷον εἰ κεῖται ὥρα ἐπὶ τοῦ τῆς ἡμέρας μορίου.” („[...] oaspeții, mai ales Cinicii, nu puteau să deschidă gura, fără să fie întrerupți de un anume Ulpian din Tyr care, din pricina întrebărilor neîncetate cu care îi obosea mereu pe ceilalți, pe străzi, la plimbare, în librării, la băi, era cunoscut, mai degrabă, cu porecla de Keitoukeitos, decât cu numele său. Niciodată nu mânca nimic înainte de a întreba dacă acel cuvânt se află sau nu se află la cei din vechime. De exemplu, cuvântul oră [hora] se află la greci pentru a desemna o parte a zilei?”), *apud* <http://hodoi.fltr.ucl.ac.be/concordances/intro.htm#athenee>.

³ „[...] πεντεκαίδεκα ἢ οὐ πλείω γε τῶν εἴκοσιν Ἄττικὰ ὀνόματα ἐκλέξας ποθὲν ἀκριβῶς ἐκμελετήσας, πρόχειρα ἐπ’ ἄκρας τῆς γλώττης ἔχε. μελέτω δὲ μηδὲν τῶν ἄλλων, εἰ ἀνόμοια τούτοις καὶ ἀσύμφυλα καὶ ἀπωδά. μέτει δὲ ἀπόρρητα

succesul discipolului în arta declamării, dacă discursul său, indiferent de temă, este împodobit cu vocabule atice, din uzul „celor vechi” (Ἀττικὰ ὀνόματα [...] ὑπὸ τῶν παλαίων εἰρημένα).

Chiar dacă programul aticist impune norma standard a celui mai înalt registru al limbii scrise, creând premisele unui cadru diglosic/dimorfic, noul curent nu poate fi considerat un nou dialect sau un nou idiom, ci o variantă stilistică a limbii vii: ‘Atticism is to be viewed as one constituent of the wide range of variation of which Koiné Greek was capable’ (Lee 2013: 284). Un aspect conclusiv ar avea în vedere importanța scrierilor lexicografice care, cu toată obediența exprimată față de corectitudinea și puritatea formelor arhaizante, aduc informații prețioase pentru identificarea trăsăturilor specifice limbii grecești comune. Sintetizând antagonic tendințele dinamice la nivelul vocabularului, reflectate în limba vorbită, lexicoanele aticiștilor reprezintă un valoros document lingvistic al limbii neelene *in statu nascendi*. Când Phrynicos, recomandă clasicul χάρις εἰδέναι – „a mulțumi”, în loc de εὐχαριστεῖν, postclasic, folosit frecvent începând cu secolul I p. Chr., cu ocurențe nou-testamentare, pierde capacitatea de a anticipa evoluția termenului proscris, captiv fiind prejudecăților filologice.

Greaca biblică – *Septuaginta*

În secolul III a. Chr., în Alexandria lui Ptolemeu Filadelful¹, descendent al diadohilor macedoneni, șaptezeci și doi de evrei elenizați traduc *Pentateuhul* din ebraică în greaca timpului lor. Fie că avea ca finalitate diseminarea religiei iudaice și, în consecință, dimensiunea catehetic-paideică a textelor, în defavoarea celei estetice, literaturizante, fie că era o variantă inteligibilă evreilor din diaspora pentru care aramaica și ebraica deveniseră inaccesibile, traducerea nu reflectă preocupările retorice, nici convențiile literare oficiale. Ea este, din acest punct de vedere, un document autentic de greacă *koiné* vernaculară. Între greaca *Septuagintei* și cea a tradiției scrise există o serie de diferențe considerabile datorate substratului semitic reflectat în ocurența ebraismelor, dar și efectelor de traducere. Cu toate acestea, lingviștii au demonstrat că structurile gramaticale și lexicale aparțin limbii contemporane, *Septuaginta* constituind o sursă importantă de informații privind dinamica postclasică a limbii grecești: «ces textes ont été en général rédigés dans

καὶ ξένα ῥήματα, σπανιάκις ὑπὸ τῶν πάλαι εἰρημένα, καὶ ταῦτα συμφορήσας ἀποτόξευε προχειρίζομενος εἰς τοὺς προσομιλοῦντας. οὕτω γὰρ σε ὁ λεῶς ὁ πολὺς ἀποβλέψονται καὶ θαυμαστὸν ὑπολήψονται καὶ τὴν παιδείαν ὑπὲρ αὐτοῦς” („[...] alege-ți cincizeci, douăzeci de cuvinte atice, exersează-te cu râvnă în pronunțarea lor, ține-le mereu pe vârful limbii. Neglijează-le pe celelalte care nu seamănă cu acestea și nu sunt din aceeași familie. Strânge-ți cuvinte străine și folosite rar, doar de cei vechi. Să le ai mereu la îndemână pentru a le îndrepta spre cei cu care conversezi. Astfel, vei atrage ochii tuturor și vor crede că ești o persoană cu o educație admirabilă, deasupra celorlalți”) *apud* <http://ryanfb.github.io/loebolus/>.

¹ Despre care Flavius Josephus, în *Antichități iudaice*, cartea a XII-a, spune că „el s-a ocupat de tălmăcirea în limba greacă a legilor iudaice”, redând detaliat episodul : „Demetrius din Faleron, mai-marele bibliotecarilor regelui, s-a străduit din răspuțeri să strângă laolaltă toate cărțile din lume, cumpărându-le de pretutindeni cu dezlegarea regelui. L-a înștiințat că iudeii dețin multe cărți despre legile proprii, demne de a fi cercetate și să facă parte din biblioteca regală, dar ele erau scrise în graiul și alfabetul ebraic, așa că vor întâmpina greutatea serioasă la tălmăcirea lor în limba greacă. Totuși nimeni nu-l împiedică pe rege care are și mijloacele bănești pentru înfăptuirea acestui lucru, să se îngrijească de traducerea cărților ebraice, pentru ca să le aibă în biblioteca lui.” Ptolemeu acceptă propunerea lui Demetrius, intervenind el însuși prin scrisoarea adresată lui Eleazar, Marelui Preot al iudeilor: „[...] am hotărât să interpretez și să tălmăcesc în limba elină cărțile voastre de legi, avându-le astfel în biblioteca mea. Ar fi frumos din partea ta să-mi alegi din fiecare seminție câte șase oameni bătrâni care, datorită vârstei înaintate, sunt buni cunoscători ai legilor voastre, putând să le explice pe îndelete. Mă aștept ca prin această înfăptuire a mea, să dobândesc faima cea mai mare.” (2007: 65-69).

le grec courant de l'époque ou ils ont été composés et qu'ils fournissent pour l'étude de la grammaire et du vocabulaire des documents de grande valeur.» (Meillet 1920: 191).

Prezența trăsăturilor de limbă care intră în divergență cu paradigma clasică a elinei aticizante este datorată, în primul rând, fidelității față de textul sursă. Pentru Horrocks, traducerea *ad verbum* este o necesitate, dar și o consecință a caracterului sacru al textului, reflectat în ocurența formulilor stereotipe religioase, a ceea ce lingvistul numește 'formulaic language' (2010: 106). Exegeza¹ biblică recunoaște imposibilitatea de a decanta cu precizie elementele pur semite de cele specifice elinei comune, demarcația dintre cele două fiind imprecisă și foarte subtilă. Sunt evaluate ca idiosincrazii ebraice: ocurența la nivel sintactic a construcțiilor paratactice prin uzitarea redundantă a conjuncției coordonatoare καί, echivalent al ebraicului *waw*, elipsa verbului εἶναι, culturemele, transliterate indeclinabil/ declinabil (πάσχα, μάννα, γειώρα, σαββάτα, ἴν, dar și νάρδος,-ου, βύσσοσ,-ου), antroponimele (Ἀδάμ, Δαυεῖδ, Μωυσῆς, Ἰωνᾶς, Ῥεβέκκα, Σάρρα), toponimele (Ἱερουσαλήμ, Σαμαρεία,-ας, Βαβυλών,-ωνος, Γομόρρα,-ας). Construcțiile prepoziționale non-standard, suplimentarea formelor clasice cu adverbe (ἐναντίον, ἐνώπιον pentru πρό, ἐπάνω pentru ἐπί, ἀπάνωθεν, ὑπεράνω pentru ὑπέρ, ὑποκάτω pentru ὑπό, κύκλω, περικύκλω pentru περί), concurența ἐν/ εἰς, cu supraviețuirea lui εἰς, dispariția optativului din subordonate, absența declinării a II-a atice, transferul verbelor în -μι, la clasa celor în -ω sunt mărci ale evoluției limbii eline în perioada elenistică, *Septuaginta* reprezentând o sursă importantă de argumente lingvistice necesare reconstrucției istorice a koineei grecești. În privința vocabularului, pe lângă calcuri sau împrumuturi, analiza filologică atestă un proces de extensie semantică, dar și de specializare a termenilor teologici, dinamica semnificației fiind determinată la nivel referențial, prin desemnarea unor realități străine lumii clasice²: «Le caractère insolite du langage de la Septante découle de ce qu' un mot grec désigne une institution biblique inconnu du monde grec.» (Joosten 2011b: 13)

O contribuție relevantă pentru diminuarea elementelor socotite alogene în limba greacă a *LXX* a fost adusă în urma studiului documentelor informale care datează din aceeași perioadă. Inscripțiile și papirii furnizează paralelisme sintactice și lexicale esențiale în decriptarea profilului contemporan al codului lingvistic vetero-testamentar. Noua perspectivă asupra studiilor biblice se configurează începând cu secolul al XIX-lea, în contextul preocupărilor lingvistice comparatiste. Adolf Deissman publică în anul 1895 lucrarea *Bibelstudien*³ în care condamnă teoria izolării limbii grecești biblice de circumstanțele laice. Profesorul de la Universitatea din Heidelberg demonstrează cu metodele filologice comparatiste că nu putem vorbi despre o limbă greacă biblică (*Kunstsprache*), privită ca o excrescență a celei comune, fiind necesară o relaționare a textelor sacre iudeo-creștine cu limba vernaculară (*Weltsprache*) a imperiului macedono-roman. Cercetarea contemporană nuanțează teza lui Deissman. Potrivit investigațiilor recente, valențele interculturale

¹ Joosten (2011a), (2011b); George (2010); Moleas (2004); Adrados (1999); Horrocks (2010); Colvin (2007).

² Lexemul διαθήκη, derivat al verbului τίθημι, ne oferă un exemplu elocvent. În greaca clasică își păstrează trăsătura semică dominantă, aceea de „a pune”, „a așeza (cu fermitate)”, „a stabili”, având un sens primar concret actualizat în contexte cu semnificații practice. Prin abstractizare, διαθήκη dezvoltă un conținut polisemantic, denumind *ceea ce este stabilit prin dispoziții scrise (legi)*, ca termen tehnic al limbajului juridic (*DLG*). În contextul postclasic al traducerii, διαθήκη devine un termen de referință, cu profunde implicații teologice, valorizând sensul abstract, dar resuscitând și dimensiunea concretă [+fundament]. *Legământul* (Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη/ Ἡ Καινὴ Διαθήκη) definește raportul om/ divinitate nu atât în termenii contractualiști asumați de structurile mentalului arhaic, ai unei simple dispoziții scrise (*do ut des*), cât, mai ales, ca (re)ășezare a omului pe un fundament imuabil – premisă a restaurării relației teandrice. Asistăm la un proces de creare a unor noi conținuturi pornind de la elemente lexicale preexistente, de specializare a acestora, consecință a determinismului extralingvistic, socio-cultural.

³ Celelalte volume ale sale: *Neue Bibelstudien* (1897) și *Licht vom Osten* (1908) îi confirmă teza inițială.

ale Septuagintei, evidente în interferențele substratului semitic, nu reprezintă un argument suficient în favoarea ipotezei unei noi limbi, a unui sociolect sau a unui *patois* iudeo-grec:

‘The language of the Septuagint does not represent a special dialect of Jewish – Christian Greek altogether cut off from the regular development of the Koine, nor it is completely free from semitic influence [...]. It reflects both the broader evolution of the Greek language as a whole and the more specific influence of the semitic milieu in which it arose.’ (George 2010: 279).

Lingviștii refuză, așadar, noțiunea de dialect biblic, justificând prezența semitismelor prin mutațiile diacronice ale limbii comune expusă influențelor externe, greaca vetero-testamentară nefiind o enclavă lingvistică, „but simply the Hellenistic Koine spoken and written everywhere in the Mediterranean area” (Joosten 2011a: 1).

Greaca *Noului Testament*

Mult mai consistent documentar, canonul *Noului Testament* reflectă fidel evoluția naturală a limbii eline în primele secole *post Christum*, fiind unanim socotit o probă de ‘basic *koiné* Greek of its time’ (Horrocks 2010: 152).

Ipoteza unei limbi ecleziale care ar fi evoluat separat de koineea seculară nu are suficiente argumente. Inclusiv anumite trăsături de limbă specifice evangheliilor și epistolelor, atribuite influenței semite, reprezintă ceea ce lingviștii numesc ‘the regular development of *Koiné*’ (George 2013: 278). Convergența celor două coduri: greacă (secundar) – aramaică/ ebraică (primar) este însă confirmată de prezența sporadică a aramaismelor transliterate: Ἀββα ὁ πάτερ, Ταλίθα κούμ, Μαρανὰ θά, Ἐλωί, Ἐλωί, λάμα σαβαχθανεί, a antroponimelor Σαούλ, Μαριάμ, Σαμουήλ, a toponimelor Βηθεσδά, Γαββαθά, Γολγοθά. Structurile lexicale calchiate (ειρήνη – ca formulă de salut, καὶ ἐγένετο – interjecțional, frecvența expresiilor verbale cu elemente fizionomice – ὀφθαλμός, πρόσωπον, στόμα, χεῖρ, πούς), sunt o consecință firească a filiației cu textul vetero-testamentar. Celelalte aspecte particulare ale limbii *Noului Testament*, considerate abateri de la norma atică sunt atribuite cauzelor interne ale evoluției diacronice. Dintre acestea, parataxa propozițiilor coordonate prin καί, γάρ, οὖν, τότε nu este doar o reflexie a stilului *Septuagintei*, ci un element de limbă vernaculară, care substituie hipotaxa perioadelor atice ample. În privința subordonării, ἵνα și ὅτι, ‘catch-all conjunctions’ (George 2013: 275), reflectă tendințele colocviale de comprimare a valorilor gramaticale. De altfel, mutațiile morfo-sintactice: pierderea optativului, uniformizarea trăsăturilor verbale imprevizibile, dispariția dualului, înlocuirea formelor anormale nominale cu sinonimele regulate (ναῦς/ πλοῖον, οὖς/ ὄτιον, ὕδωρ/ νέαρων), devin mărci ale registrului demotic¹. În plan lexical, *Noul Testament* reflectă tendințele comune ale limbii vernaculare: frecvența unităților lexicale formate prin prefixare sau dublă prefixare (ἀνεκδιήγητος, ἀνεξεραύνητος, ἀλλοτριεπίσκοπος, ὑπερεντυγχάνω), prin compunere/ juxtapunere (έτεροδιδασκαλέω, ψευδαδελφός, πληροφορέω, χειρογράφων), prin derivare cu sufixe diminutive (πλοιάριον, ὠτάριον, θυγάτριον, ὄνάριον), prezența împrumuturilor din latină – cod terțiar (δηνάριον – *denarius*, κεντύριον – *centurio*, κῆνσος – *census*, κολωνία – *colonia*, λέγιων – *legio*, πραιτώριον – *praetorium*, σουδάριον – *sudarium*, φόρος – *forum*).

¹ Horrocks (2010: 147) argumentează ceea ce lingviștii numesc ‘the simple style of the Gospels’ (Moleas, 2004: 20) prin comparația cu limba și stilul lui Epictet, identificând concordante izbitoare la nivel formal între discursul nou-testamentar și *Manualul* sclavului din Hierapolis.

Însă, mult mai percutante, având implicații majore în dinamica semnificației, dar și în coagularea unui vocabular teologic, sunt mutațiile la nivel semantic, determinate firesc și gradual de exigențele de expresie ale noilor structuri mentale (aparitia creștinismului ca fapt istoric). Dintr-un lexicon nu foarte extins (aproximativ 5600 de cuvinte), cele mai multe ocurențe sunt înregistrate de termenii care și-au modificat configurația semică. Analiza elementelor lexicale selectate *infra* atestă procesul de „convertire” a conținutului lor în context creștin, confluența factorilor – externi (schimbarea la nivelul experienței sociale și cognitive) și interni (preexistența unui suport semnificant) determinând emergența noii noțiuni.

Element lexical	Context clasic	Context post-clasic (nou-testamentar)	Ocurențe N.T.	Mecanismele schimbării semantice
Αγάπη	<i>Dragoste</i> (afecțiune) v. ἀγαπάω – <i>a prefera, a îndrăgi</i>	<i>Dragoste</i> (virtute)	116	Extensie, abstractizare (generalizare)
Ἅγιος	<i>Sacru/ Blestemat</i>	<i>Sfânt</i> (virtute divină/ umană)	233	Extensie, cu neutralizarea polarizării peiorative (generalizare)
Ἀδελφός	<i>Frate</i> (consangvinitate)	<i>Frate</i> (frățietate spirituală, înrudire prin botez, membru al bisericii)	343	Extensie, abstractizare (generalizare)
Ἀπόστολος	<i>Trimis, mesager</i>	<i>Misionar, apostol, trimis</i> (de Dumnezeu) pentru a propovădui Evanghelia), <i>evangelist</i>	80	Restrângere (specializare)
Βασιλεία	<i>Suveranitate, regim</i> (secular), <i>împărăție, domnie</i> (cronologică)	<i>Împărăția</i> (lui Dumnezeu), <i>Suveranitate absolută</i> (eschatologic, soteriologic, baptismal)	162	Restrângere (specializare)
Βαπτίζω	<i>A plonja, a scufunda, a naufragia</i> (~ εἰς θάλασσαν)	<i>A spăla păcatele</i> (ceremonial lustral), <i>a boteza</i> (sens ritualic, sacramental)	77	Metonimie (raport de contiguitate)
Διακονία	<i>Serviciu, menaj, împlinire a datoriei</i>	<i>Slujire</i> (a lui Dumnezeu), (sens liturgic)	34	Restrângere (specializare)
Εἰρήνη	<i>Pace</i> (opus lui πόλεμος), <i>calm interior</i>	<i>Pace</i> (spirituală, de sorginte divină)	92	Extensie (generalizare)
Κηρύσσω	<i>A proclama, a anunța, a chema, a striga</i>	<i>A propovădui</i> (Evanghelia)	61	Restrângere (specializare)
Κόσμος	<i>Ordine, organizare, lume, univers, lume/ pământ locuit</i>	<i>Creație</i> (divină), <i>lume, univers. Cele lumești, materiale</i> (în opoziție cu <i>cele spirituale</i>)	186	Extensie (generalizare)
Κοινωνία	<i>Afinitate, participare</i>	<i>Comuniune,</i>	19	Restrângere

		<i>participare, împărtășire (euharistică, sacramentală)</i>		(specializare)
Μετάνοια	<i>Schimbare a părerii, a sentimentelor, regret, corecție (în retorică)</i>	<i>Schimbare a minții, pocăință (virtute), în relație cu πταῖσμα – căderea și ἁμαρτία - păcatul</i>	22	Restrângere (specializare)
Πνεῦμα	<i>Suflu, expirare (fiziologic), parfum</i>	<i>Spirit, element spiritual, imaterial (în om), duh (rău), prin deificare: Persoană Treimică - Duhul Sfânt – Ἅγιον Πνεῦμα)</i>	379	Metaforă
Σταυρός	<i>Palisadă</i>	<i>Cruce, gest liturgic, mod de viață (v. σταυρόω – crucificare, răstignire, mortificare a patimilor)</i>	46	Metaforă
Σῶζω	<i>A păstra, a păzi (sănătos, întreg), a salva, a scăpa</i>	<i>A salva, a mântui (din moartea spirituală)</i>	106	Restrângere (specializare)
Χάρις	<i>Farmec, grație, eleganță (în relație cu κάλλος, κόσμος, εὐπρέπεια), bucurie, plăcere (în relație cu ἡδονή)</i>	<i>Grație divină, har (sfînțitor, indispensabil vieții religioase, primit ca dar, păstrat cu eforturi omenești)</i>	155	Metaforă

Procesul prin care limba greacă devine mediu de manifestare a conceptelor creștine este descris în termeni humboldtieni – aristotelici ca activitate dinamică (*enérgeia*), dar și ca actualizare a potențelor ei intrinseci. Date fiind determinismele exterioare (mutațiile fundamentale la nivelul relației referențiale), elina clasică își schimbă configurația semantică, „întrupând” cu suplețe *Logos*-ul creștin.

Din punct de vedere stilistic, cele douăzeci și șapte de cărți nou-testamentare nu reprezintă însă un bloc monolitic uniform. Între autori există diferențe notabile de competență literară, Evanghelia după Luca reprezentând 'a cultivated written style' (Adams 2013: 101), în contrast cu narațiunea lui Marcu 'who is more representative of the popular everyday language' (*ibidem*). De altfel, Fericitul Ieronim mărturisește, în *De viris illustribus* (VII), că Luca, dintre toți evangheliștii, a fost cel mai învățat în limba greacă, aspect biografic reflectat în selecția vocabularului specific. Potrivit analizei sinoptice a evangheliilor, Luca pare să respingă cuvintele „barbare”, incriminate de gramaticii aticiști, preferând κρᾶνίον pentru Γολγοθᾶν, σῶμα pentru πτωμα, ἐσθίω pentru τρώγω, δέρω pentru κολαρίζω; tendințele sale clasicizante, puriste reprezentând ceea ce Palmer numește 'Luke's greater mastery of Greek' (1996: 195).

Chiar dacă celelalte scrieri¹ canonice ale *Noului Testament* au fost unanim² considerate de un înalt nivel literar, anticipând registrul elevat al scriitorilor patristici, discursul creștin, cel puțin așa cum este el articulat în evangheliile, se distinge prin claritate și simplitate, calități ale elinei comune, în defavoarea artificiilor retorice și stilistice. Greaca *koiné* nou-testamentară se desprinde, așadar, din repertoriul codurilor lingvistice contemporane (ebraica – limbă cultică, aramaica – vernaculară, latina – universalistă), coagulând toate aceste valori funcționale într-o diaconie providențială a *kérygmei* creștine și implicit a vocației ecumenice a „bunei-vestiri”.

Greaca patristică

Scriitura nou-testamentară devine reper în redactarea textelor creștine ale perioadei primare (didahii, martirologii, hagiografii), Părinții Apostolici continuând să scrie în dulcele stil simplu al koineei specifice perioadei³. Refuzul normei literare aticizante este motivat, în primul rând, de finalitatea combativ-apologetică a mesajului lor, prin asocierea cu ceea ce s-a numit cultură păgână, rivală a celei noi, care abia acum începe să se contureze doctrinar. Dacă la nivelul conținutului, discursul creștin își manifestă conservatorismul dogmatic, în privința mijloacelor de expresie, cunoaște un proces de evoluție, favorizat într-o anumită măsură de contextul socio-politic. Adaptarea scrierilor creștine la uzanțele vremii este o consecință a pătrunderii creștinismului în mediile elitiste (Moleas 2004: 28), în consonanță cu acțiunile politice prielnice noului impetus religios: patronajul imperial al lui Constantin I, el însuși convertit, instituirea de către împărat a unei politici de toleranță premergătoare adoptării creștinismului ca religie oficială a statului. Astfel, încă de la începutul secolului III, scriitori ca Origen, Clement Alexandrinul sau Eusebiu de Cezareea încep să-și expună doctrina într-o limbă și un stil adaptate tradiției retorice, filosofice și istorice ale canonului clasic. Mult mai pregnant și, am spune, simptomatic pentru secolul IV p. Chr., Părinții Bisericii – Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz, Grigorie de Nyssa sau Ioan Chrysostom - scriu folosind o greacă „puristă”, un registru înalt al koineei contemporane:

„Les grands orateurs sacrés: Basile, Chrysostome, Grégoire, ont employé une langue officielle, une langue qui repoussait les usages vulgaires. Le parti pris fixé dès le début de l'ère chrétienne n'a jamais disparu: bien écrire, ce n'est pas écrire la langue vulgaire, c'est chercher dans le passé ce qui s'écarte de l'usage courant” (Meillet 1920: 244).

Opțiunea Capadocienilor este un reflex al formației lor clasice⁴. Există, din acest punct de

¹ Epistolele pauline trădează exigența literară și eleganța stilului (v. *Epistola către Evrei*); cu toate acestea, ele sunt străine de artificial și pedanterie, elocvența Sf. Pavel fiind așezată sub semnul inspirației Duhului, iar nu conformismului față de topica retoricii clasice. De altfel, apostolul însuși se numește pe sine în a doua *Epistolă către Corinteni* (11, 6) „ἰδιώτης τῶ λόγῳ” – „neiscusit în cuvânt”, prevalând consistența ideatică a discursului, în conformitate cu dimensiunea sa teocentrică.

² Colvin (2007), Lee (2013).

³ *Păstorul lui Hermas* și *Didahia celor doisprezece apostoli* sunt considerate 'monuments of spoken koine' (Browning 1995: 46).

⁴ Grigorie de Nazianz are acces la cele mai înalte școli ale vremii, însuflit fiind de dorința de a dobândi o cunoaștere deplină a tuturor lucrurilor. Urmează la început școala întemeiată de Origen în Cezareea Capadociei, desăvârșindu-și educația ulterior, în centrele culturale ale vremii: Cezareea Palestinei, Alexandria și, în cele din urmă, Atena. Atena, „gloria Eladei”, după cum mărturisea într-un poem autobiografic, îl cucerește cu retorii săi, consacrand aici opt ani artei elocinței – *ars artium* – încununare a oricărei educații liberale complete. Petrece multă vreme în acest mediu în care antrenamentul pentru exercițiul cuvântului era constant. Studiul retoricii alături de Libanios, Himerios și Prohairesios, presupunea accesul la modelele clasice, deprinderea canoanelor de construcție a unui plan adaptat

vedere, o serie de argumente hagiografice/biografice care îi plasează pe „doctorii” Bisericii de secol IV nu în categoria detractorilor rigoriști, ci în tagma celor care au îmbrățișat selectiv cultura păgână, resemantizând-o și convertind-o într-o „Renaștere” *ante litteram*:

„St. Basil (*the Great*, c. ad 329 – 79), St. Gregory of Nazianzus (c. ad 330 – c.389), St. Gregory of Nyssa (c. ad 335 – c.394) and John Chrysostom (c. ad 347 – 407), were naturally members of the upper classes who had received a higher education. They in turn instinctively turned their backs on the lowly origins of their faith and wrote in the language of their class, though the prestige of the scriptures was indirectly maintained in the form of ‘quotations’ of key terms incorporated into an otherwise classical style of discourse” (Horrocks 2010: 153).

Considerat „le plus grec des Pères” (Guignet 1911: 28), Grigorie Teologul marchează prin opera sa un punct de joncțiune, dar și de echilibru între cultura creștină și cea păgână, între Scriptură și literele clasice. Pentru W. Jaeger, fizionomia intelectuală a ierarhului nazianzin este determinată de relația constantă cu elenismul:

„Le sue omilie sono piene di allusioni ai classici; egli ha una completa padronanza di Omero, di Esiodo, dei poeti tragici, di Pindaro, di Aristofane, degli oratori attici, della nuova letteratura alessandrina, ma anche di Plutarco, Luciano, gli scrittori della seconda sofistica, i quali sono i suoi diretti modelli stilistici” (1966: 101).

Valorizarea formelor literare antice în scrierile sale teologice are ca rezultat „la creazione di una letteratura cristiana capace di competere con quanto di meglio veniva prodotto da quella pagana contemporanea e persino di superarla in vitalità e potenza di espressione” (*ibidem*, 108). În acest context, literatura patristică poartă cu fidelitate „amprenta profundă a sintezei programatice creștinism-elasicism” (Bernardi 2002: 274), fiind martor al unui autentic *mélange* intercultural specific secolului IV. Greaca *Părinților*, ‘an archaizing ecclesiastical Greek’ (Horrocks 2010: 153), tributară formal tendințelor aticizante care își fac loc în textura koineei scrise, este marcată la nivelul semnificațiilor de necesitățile de expresie ale noilor *designata*. Analiza vocabularului teologic certifică procesul de redare a conceptelor creștine în forma vocabulelor clasice, printr-un efort de valorizare și distilare a instrumentarului lingvistic rafinat de atâtea secole în creuzetul gândirii eline. Prezența unor *topoi* comuni, paradigmatici, extrași din patrimoniul filosofiei păgâne, care au din punctul nostru de vedere statutul unor *chreiai* verbali, atestă relația de intertextualitate, dar și de reverență în manieră aticistă față de limba greacă a perioadei clasice. Dacă termeni ca σῆμα („temniță”), ὄρατόν („văzut”), ἀόρατον („nevăzut”), τὰ νοούμενα („inteligibilele”), ἡλιοειδής („asemănător soarelui”), τὸ καλόν („frumosul”), τὸ αγαθόν („binele”), δημιουργός („demiurg”), πρόνοια („providență”), συγγενής („înrudire”), ὁμοίωσις („asemănare”) aparțin tradiției platonice, dumnezeirea văzută ca ἄπειρον (Peri Th. (28), 7) amintește de presocratici (principiul ontologic la Anaximandru), τὸ αἰεὶ κινούv (*ibidem*), de moștenirea peripatetică, τὸ ἔv (*ibidem*), de henoteismul plotinian. Discursul patristic traduce doctrina Bisericii într-o limbă iubită de contemporani (Pinault 1925: 91), adaptând instrumentarul lingvistic profan, conținutului creștin, într-o deplină „osmoză a conceptelor și a termenilor” (Moreschini 2009: 543). În acest efort de asimilare și interpretare a categoriilor filosofiei eline, autonomia speculativă a

subiectului tratat, selecția vocabularului potrivit temei și contextului situațional, dublarea rostirii de mimică/ gestică, aplicarea principiilor dialecticii, având ca finalitate persuasiunea. *Nil admirari*, Fericitul Ieronim, vorbind despre Grigorie, contemporan al său, îl numește în catalogul bărbaților iluștri *vir eloquentissimus, praeceptor meus* (CXVII).

filosofiei creștine se reflectă mai ales la nivelul mutațiilor semantice pe care le înregistrează formulele clasice. *Unul, Binele* sau *Frumosul* ca ipostaze abstracte, inaccesibile și impersonale ale *Ființei*, sunt golite de sensurile (neo)platoniciene pentru a purta realitatea revelată a unei divinități Persoană, accesibilă într-o permanentă sinergie teandrică.

Elenismul oferă Părinților primelor secole „ce qu’ il avait de meilleur, la merveilleuse souplesse de sa forme” (Guignet 1911: 15), „une langue à l’ aide de laquelle ils se plu à interpréter les textes bibliques et à les traduire en formules courantes” (Pinault 1925: 107); scriitorii patristici, la rândul lor, „ont élevé les formules profanes à l’ hauteur du christianisme et il les ont rendues capables de porter un sens chrétien” (*ibidem*: 241). Ca reflexie a resemantizării limbii eline în contextul cristalizării unei noi *forma mentis*, întreaga lor operă argumentează consistent procesul dinamicii lexico-semantice firesc oricărei limbi în istoricitatea ei.

Concluzii

Conjunția factorilor extralingvistici în context postclasic declanșează procesul de trecere la o nouă etapă istorică a limbii eline, numită η κοινή διάλεκτος. Dacă limba greacă a perioadei clasice este descrisă ca eminentă dialectală și implicit neomogenă, greaca comună devine sinonimă cu uniformizarea lingvistică pe un areal geografic extins, prin generalizarea dialectului ionic-atic. Relația de *code-switching/ code-mixing* cu limbile indigene ale imperiului macedono-roman este hotărâtoare pentru profilul creolizat al elinei comune. Schimbările de normă, inerente oricărei limbi în permanenta ei dinamică, sunt însă repudiate și etichetate drept mărci ale decadentei, vulgarității sau ignoranței de reprezentanții mișcării aticiste, care promovau conservatorismul identitar-lingvistic. Alături de inscripții și papiri sau scrieri ale unor autori ca Polybius, Diodor din Sicilia, Epictet, traducerea *Pentateuhului*, cărțile *Noului Testament*, la care se adaugă literatura creștină a primelor secole, reprezintă cele mai importante documente de limbă greacă *koiné*. Valoarea lor documentară este susținută de calitatea și consistența materialului lingvistic necesar cercetării de reconstrucție istorică a limbii eline, fiind, în același timp, o sursă prețioasă de informații despre modul în care limba greacă își schimbă structura internă, printr-o serie de mutații lexicale și gramaticale. Cele mai multe schimbări la nivelul semnificației sunt actualizate în textura discursului biblico-patristic, apariția creștinismului, echivalentă cu un proces cognitiv de recategorizare, generând în mod implicit modificări la nivelul relației referențiale. Greaca *koiné*, ca vehicul al conceptelor creștine, răspunde necesităților de expresie ale dinamicii spirituale, prin activarea potențelor ei creatoare; caracterul *en-ergic* al limbii fiind reflectat în maniera de reprezentare a ceea ce Humboldt numea *Weltansicht* – noua viziune asupra lumii.

Referințe bibliografice:

- ADAMS, Sean. 2013: “Atticism, Classicism and Luke-Acts”, in S. E. Porter & A. W. Pitts (eds.), *The Language of the New Testament. Context, History, Development*, 91-111, Leiden, Brill.
- ADRADOS, Francisco. 1999: *Historia de la Lengua Griega*, Madrid, Gredos.
- ATHENAIOS. 1978: *Ospățul înțelepților*. În românește de N. I. Barbu, București, Minerva.
- ATHÉNÉE: *Oeuvres*. Disponibil la: <http://hodoi.fltr.ucl.ac.be/concordances/intro.htm#athenee>.
- BECHET, Florica. 1998: *Istoria limbii grecești*, volumul I, București, Editura Universității.
- BERNARDI, Jean. 2002: *Grigorie din Nazianz. Teologul și opera sa*. Traducere de C. Pop, Sibiu, Deisis.
- BRIXHE, Claude. 2010: “Linguistic Diversity in Asia Minor during the Empire: Koine and Non-Greek Languages”, in E. J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek*, 228-252, Oxford, Wiley-Blackwell.
- BROWNING, Robert. 1995: *Medieval and Modern Greek*, Cambridge, University Press.

- COLVIN, Stephen. 2007: *A Historical Greek Reader from Mycenaean to the Koiné*, Oxford, University Press.
- CRESPO, Emilio. 2010: “The Significance of Attic for the Continued Evolution of Greek”, in C. Caragounis (ed.), *Greek, a Language in Evolution*, 119-136, Zürich, Olms.
- GUIGNET, Marcel. 1911: *Saint Grégoire de Nazianze et la rhétorique*, Paris, Alphonse Picard et Fils.
- HORROCKS, George. 2010: *Greek. A History of the Language and its Speakers*, Oxford, Willey – Blackwell.
- IERONIM. 1997: *Despre bărbații iluștri și alte scrieri*, în românește de D. Negrescu, București, Ed. Paideia.
- JAEGER, Werner. 1946: *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, volumul I, Oxford, Blackwell.
- JAEGER, Werner. 1966: *Cristianesimo primitivo e paideia greca*. Traducere de S. Boscherini, Firenze, La Nuova Italia.
- JOOSTEN, Jan. 2011a: “The Vocabulary of the Septuagint and its Historical Context”, in J. Joosten & E. Bons (eds.), *Septuagint Vocabulary. Pre-History, Usage, Reception*, 1-12, Atlanta, Society of Biblical Literature.
- JOOSTEN, Jan. 2011b: «Le vocabulaire de la Septante et la question du sociolecte des juifs alexandrins. Le cas du verbe ΕΥΛΟΓΕΩ – Benir», în J. Joosten & E. Bons (eds.), *Septuagint Vocabulary. Pre-History, Usage, Reception*, 13-24, Atlanta, Society of Biblical Literature.
- JOSEPHUS, Flavius. 2007: *Antichități iudaice*, volumul II. În românește de Ioan Acsan, București, Hasefer.
- KIM, Lee. 2013: “The Literary Heritage as Language: Atticism and the Second Sophistic”, în E. J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek*, 468-482, Oxford, Willey – Blackwell.
- LEE, John. 2013: “The Atticist Grammarians”, in S. E. Porter & A. W. Pitts (eds.), *The Language of the New Testament. Context, History, Development*, 283-309, Leiden, Brill.
- LUCIAN. 1961. *The Works of Lucian*, London, William Heinemann. Disponibil la <http://ryanfb.github.io/loebolus/>.
- MEILLET, Antoine. 1920: *Aperçu d'une histoire de la Langue Grecque*, Paris, Hachette.
- MOLEAS, Wendy. 2004: *The development of the Greek Language*, Bristol, Classical Press.
- MORESCHINI, Claudio. 2008, *I Padri Cappadoci. Storia, Letteratura, Teologia*, Roma, Città Nuova.
- PALMER, Leonard. 1996: *The Greek Language*, Bristol, Classical Press.
- PINAULT, Henri. 1925: *Le platonisme de Saint Grégoire de Nazianze: Éssai sur les relations du Christianisme et de Héliénisme dans son oeuvre théologique*, Paris, La Roche-sur-Yon.
- WATT, John. 2013: “A Brief History of Ancient Greek with a View to the New Testament”, in S. E. Porter & A. W. Pitts (eds.), *The Language of the New Testament. Context, History, Development*, 225-242, Leiden, Brill.
- *** *Novum Testamentum Graece* 1993: Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft.
- *** *Septuaginta* 1979: Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft.